

I. ROZPRAWY

CEZARY KUNDEREWICZ (Łódź)

Zbiór praw z Esznunny

I. Historia odkrycia zbioru. II. Próba zidentyfikowania prawodawcy oraz ustalenia daty i charakteru zbioru. III. Opis tabliczek IM 51059 i IM 52614. IV. Przekład zbioru praw z Esznunny. V. Komentarz: 1. Wstęp do zbioru praw z Esznunny. 2. Przepisy prawne. VI. Znaczenie zbioru praw z Esznunny.

I

W roku 1945¹, w trakcie prac wykopaliskowych prowadzonych przez Departament Zabytków Starożytnych rządu Iraku w Tell Abu Harmal (południowe peryferie Bagdadu)² na dawnym terytorium miasta-państwa Esznunny³, znaleziono m. in. tabliczkę glinianą, na której znajdował się akkadyjski tekst klinowy, bardzo uszkodzony. Tabliczkę tę, oznaczoną sygnaturą IM 51059 (a nazywaną później tabliczką A), wcielono do zbiorów muzeum w Bagdadzie. Jednym z rezultatów dalszych poszukiwań w Tell Abu Harmal było odkrycie w 1947 r. odłamka większej tabliczki glinianej, zawierającego stosunkowo dobrze zachowany akkadyjski tekst klinowy. Kierownik prac wykopaliskowych Sayyad Taha Baqir ustalił, iż jest to jakiś zbiór przepisów prawnych. Również i tę tabliczkę (oznaczoną sygnaturą IM 52614, a nazywaną później tabliczką B) włączono do zbiorów muzeum bagdadzkiego. W 1948 roku, w czasie swej wizyty w tym muzeum, wybitny asyriolog amerykański prof. Albrecht Goetze spostrzegł, że tabliczka A zawiera fragmenty identyczne z fragmentami

¹ Zob. Klíma, AOr XIX, 1—2, s. 40; V. Korošec, Iura V, s. 367 i *Keilschriftrecht, Handbuch der Orientalistik*, 1 Abt., Ergänzungsband III (cyt. HO 1/III) s. 85.

² Zob. Sayad Taha Baqir, Sumer II, s. 2; IV, s. 52 i n.; A. Goetze, Sumer IV, s. 63 i n.; Svend Aage Pallis, *The Antiquity of Iraq*, s. 351; J. Klíma, *Archiv Orientalní* (cyt. AOr) XVI, 3—4, s. 326 i n.; XIX, 1—2, s. 39 i n.

³ Zob. G. R. Driver i J. C. Miles, *The Babylonian Laws I*, s. 6 i n.; Pallis, o. c., s. 485, 510—514, 640; Goetze, *The Laws of Eshnunna w: Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament* (cyt. ANET), wyd. J. B. Pritchard, s. 161, uw. 1; H. Schmökel, *Geschichte der alten Vorderasien, Handbuch der Orientalistik II*, 3 Abschn. (cyt. HO II/3), s. 80 i n.

na tabliczce B oraz wyraził przypuszczenie, że są to prawdopodobnie kopie jednego i tego samego tekstu⁴. Dzięki temu spostrzeżeniu Goetze zdołał odcyfrować i przełożyć na język angielski tekst tabliczek A i B oraz skonstatował, że zawierają one przepisy prawne, które obowiązywały w Eszunninie.

II

Goetze dokonał także próby rekonstrukcji bardzo uszkodzonej wstępnej części tekstu na tabl. A i wysunął hipotezę, że występuje tam imię Bilalamy, władcy Eszunniny, którego panowanie przypada na ten sam okres, co panowanie Szulilisu, króla Isinu (1926—1917 p.n.e.)⁵. Hipoteza Goetzego stała się podstawą do nadawania zbiorowi praw, o którym mowa, nazwy Kodeksu Bilalamy⁶. Jednakże już w 1949 r. zaczęto wyrażać opinię, że uznawanie tego zbioru za Kodeks Bilalamy nie jest wystarczająco uzasadnione⁷. Jeśli bowiem przyjąć rekonstrukcję wstępu dokonaną przez Goetzego i jego twierdzenie, że teksty na obu tabliczkach są (mimo różnic, głównie ortograficznych) kopiami jednego i tego samego tekstu, powstają następujące wątpliwości⁸. Goetze twierdzi, że różnice ortograficzne i rozbieżności w tekstach na tabl. A i B mogą być nagromadzeniem błędów wielu kopistów. Świadczyłoby to, że te kopie dzieli od oryginału znaczny okres czasu. Zatem określenie daty we wstępie do tekstu A, zawierające rzekomo imię Bilalamy, może dotyczyć czasu skopiowania tego tekstu z oryginału pochodzącego z czasów znacznie wcześniejszych. Ponadto zbiór praw z Eszunniny⁹ jest niezwykle chaotyczną kolekcją przepisów prawnych. Zważywszy, że pod względem redakcji większość norm zawartych w tej kolekcji nie wstępnie przepisom Kodeksu Hammurabiego, trudno przypuścić, aby tak wysoko wykwalifikowany redaktor podsunął władcy do promulgowania tak chaotyczny zbiór praw. Także fakt pominięcia wielu niezwykle ważnych kwestii (jak np. dzierżawa gruntów królewskich) świadczy, że nie jest to ani oficjalny, ani kompletny, ani jednolity zbiór praw. Wreszcie

⁴ Zob. J. Miles i O. Gurney, AOr XVII, 2, s. 174; Klíma, AOr XIX, 1—2, s. 40.

⁵ Zob. E. Szlechter, *Les lois d'Ešnunna*, 1954, s. 5—6; A. Scharff i A. Mortgat, *Ägypten u. Vorderasien im Altertum*, s. 297, 490; P. Van Der Meer (w *The Chronology of Ancient Asia and Egypt*, tabl. 2) datuje panowanie Szulilisu na lata 1916—1906 p.n.e.

⁶ Zob. np. Korošec, *Iura V*, s. 367; *Das Gesetzbuch von Ešnunna* (Codex Bilalama — cyt. CB); Pallis o. c., s. 528: „ancient Akkadian Codex Bilalama, better known as Codex Ešnunna”.

⁷ Zob. Miles i Gurney, o. c., s. 174; por. także: W. v. Soden, *Bibliotheca Orientalis* (cyt. BiOr) XIII, 1—2, s. 32.

⁸ Zob. Miles i Gurney, o. c., s. 174 i n.; Klíma, AOr XIX, 1—2, s. 42, uw. 45.

⁹ Zob. Klíma, *The Journal of Juristic Papyrology* (cyt. JJP) XI—XII, s. 226.

uderzające różnice stylizacji niektórych przepisów na tabl. A i B oraz występujące w nich rozbieżności wskazują, że teksty na tych tabliczkach nie mogą być uważane za kopie jednego i tego samego oryginału, lecz że są one odrębnymi odpisami jakichś dwóch wyciągów z oficjalnego zbioru praw obowiązujących w Eszunnunnie i innych dokumentów. Te odpisy miały zapewne służyć jako zbiory przykładów dla szkół pisarzy¹⁰. Analiza paleograficzna wykazuje, że odpisy na tabl. A i B zostały sporządzone w czasach przed panowaniem Hammurabiego, lecz pochodzą niewątpliwie z okresu późniejszego niż panowanie Bilalamy¹¹. Na podstawie danych archeologicznych i paleograficznych można wyrazić przypuszczenie, że te odpisy sporządzono za czasów Narāmsīna, Daduszy, lub Ibāl-piela II, władców Eszunnun, tzn. w przybliżeniu najwyżej na 10—40 lat przed panowaniem Hammurabiego¹².

III

Tabliczka IM 51059 (tabl. A) ma wymiary 10,5 × 20 cm i jest zachowana prawie w całości¹³. Natomiast tekst na niej zachował się w bardzo złym stanie. U dołu zostawione jest wolne miejsce. Tabliczka IM 52614 (tabl. B) o wymiarach 12 × 11,5 cm stanowi dolną część większej tabliczki. Jeśli pominąć różnice o charakterze ortograficznym, podzielony (po obu stronach) na dwie kolumny tekst na tabl. A i B jest w zasadzie prawie identyczny^{13a}. Tekst na tabl. B jest na ogół lepiej zredagowany i wydaje się być później napisany niż tekst na tabl. A¹⁴. Omawiany zbiór zawiera 61 wzgl. 62 przepisy prawne¹⁵ poprzedzone na tabl. A

¹⁰ Zob. Miles i Curney, o. c., s. 176, 178; por. także: Goetze, *The Laws of Eshnunna*, Annual of the American Schools of Oriental Research (cyt. AASOR) XXXI, s. 1—16; Klíma, AOr XVI, 3—4, s. 327; BiOr XIV, 3—4, s. 168. Korošec wyraża odmienny pogląd (zob. HO 1/III, s. 87): „Wir wollen daher diese Rechtsammlung als die Gesetzgebung eines unbekannten Herrschers von Ešnunna ansehen und sie weiterhin als Kodex von Ešnunna (CE) bezeichnen”.

¹¹ Zob. Goetze, AASOR, l. c.; Szlechter, o. c., s. 6—10.

¹² Zob. v. Soden BiOr XIII, z. 1—2; Szlechter, o. c., s. 10; Korošec, HO 1/III, s. 86; Klíma, AOr XIX, 1—2, s. 40; por. także: Van Der Meer, o. c., s. 26 i n. oraz tabl. 3; Schmökel, HO II/3, s. 95 i n.

¹³ Zob. Taha Baqir, o. c.; Goetze, AASOR, o. c.; Klíma, AOr XVI, 3—4, s. 326 i n.; Szlechter, o. c., s. 5 i n.

^{13a} Górne części kol. III i IV tabl. A i kol. I i II tabl. B są odłamane.

¹⁴ Zob. Szlechter, o. c., s. 10—12.

¹⁵ Goetze w ANET wyodrębnia w zbiorze esznuńskim 61 artykułów + art. 18a (art. 60 i 61 — nieczytelne), Szlechter (o. c.) — 60 artykułów + art. 18a. W. v. Soden w AOr XVII, s. 368 i w BiOr XIII, 1—2, s. 32 i n., krytykuje podział wprowadzony przez Goetzego i sądzi, że np. §§ 4 i 5, 27 i 28, 34 i 35, 54 i 55, 56 i 57 powstały wskutek rozbicia poszczególnych przepisów zbioru na dwie części. Zob. także: Klíma, AOr XV, 3—4, s. 327 i Korošec, SO 1/III, s. 85 i n.

krótkim (siedmiowerszowym) wstępem w języku sumeryjskim. Ten wstęp, jak się wydaje, ma na celu tylko datowanie odpisu. Poszczególne przepisy nie są od siebie oddzielone graficznie i często początek ich znajduje się w środku wiersza, co wydaje się potwierdzać przypuszczenie, że teksty A i B są tekstami szkolnymi¹⁶.

IV

Wstęp¹⁷

..... 21 dnia
 królestwo Ešnunny
 posąg w domu ojca swego
 Supur-Szamasz
 rzeka Tygrys
 pierwszego roku, kiedy spoczął
 potężny oręż.

Art. 1

1 kor jęczmienia za 1 sykl srebra; 3 qa najlepszego oleju za 1 sykl srebra; 1 sūt 2 qa oleju sezamowego za 1 sykl srebra; 1 sūt 5 qa smalcu za 1 sykl srebra; 4 sāt nafty za 1 sykl srebra; 6 min wełny za 1 sykl srebra; 2 kor soli za 1 sykl srebra; 1 kor ługu (?) za 1 sykl srebra; 3 miny miedzi za 1 sykl srebra; 2 miny oczyszczonej miedzi za 1 sykl srebra.

Art. 2

1 qa oleju sezamowego wyborowego — 3 sāt jęczmienia; 1 qa smalcu wyborowego — 2 sāt 5 qa jęczmienia; 1 qa nafty wyborowej — 8 qa jęczmienia.

¹⁶ Zob. Klíma, AOr XVI, 3—4, s. 327, uw. 3 i BiOr XIV, 3—4, s. 168.

¹⁷ Editio princeps: Goetze, *The Laws of Ešnunna Discovered at Tell Harmal*, Sumer IV (1948), s. 63—91; drugie wydanie: AASOR XXXI (1956). Transkrypcja: A. Pohl, *Orientalia* 18 (1949), s. 124—130. Inne wydania i przekłady: Taħa Baqir, Sumer IV (1948), s. 153—173 (przekład arabski); Goetze, ANET (1950), s. 161 i n. (przekład angielski); F. M. Th. de Liagre Böhl, *Het akkadische wetboek van Bilalama, koning van Ešnunna*, Ex Oriente Lux XI, 1949—1950, s. 95—105 (transkrypcja i przekład holenderski); A. Salonen, *Teologinen Aika-kauskirja*, Teologisk Tidskrift 55 (1950), s. 297—311 (przekład fiński); P. Artzi, *Bulletin of the Israel Exploration Society* XVI, 1/2 (1951), s. 30—37 oraz 3/4, s. 69 i n. (przekład hebrajski); Korošec, *Zakonik mesta Ešnunne in Lipit-Ištariev zakonik*, Dissert. Acad. scient. et artium Slovenicae II (1953), s. 74 i n. (przekład słoweński); Szlechter, *Les lois d'Ešnunna* (1954) (transkrypcja oraz przekład i komentarz w języku francuskim); L. A. Lipin, *Palestinskij Sbornik* 1/63 (1954), s. 14—58 (przekład i opracowanie w języku rosyjskim). Bibliografia: Klíma, JJP IV (1950), s. 277, uw. 9; G. Boyer i E. Schlechter, *Revue Internationale des Droits de L'Antiquité* (cyt. RIDA) III (1956), s. 51 i n.; Klíma, JJP XI/XII (1957—1958), s. 225 i n.; Schlechter, *Studia et Documenta Historiae et Iuris* (cyt. SDHI) XXV (1959), s. 496 i n.; Korošec, HO 1/III, s. 85, uw. 6.

Art. 3

Zapłata za najem wozu wraz z wołami i jego woźnicą jest 1 pān 4 sāt jęczmienia; jeżeli srebrem -- jest $\frac{1}{3}$ sykla. Będzie on nim kierował przez cały dzień.

Art. 4

Zapłata za najem łodzi jest 2 qa za 1 kor; wynagrodzenie żeglarza jest 1 sūt [?] 1 qa; będzie on nią kierował przez cały dzień.

Art. 5

Jeśli żeglarz jest niedbały i spowoduje zatonięcie łodzi, zapłaci za wszystko, czego zatonięcie spowodował.

Art. 6

Jeśli obywatel... bierze nie swoją łódź, zapłaci 10 sykli srebra.

Art. 7

Wynagrodzenie zniwiarza jest 2 sāt jęczmienia; jeśli srebrem — 12 sze.

Art. 8

Wynagrodzenie czyszczącego zboże jest 1 sūt jęczmienia.

Art. 9

Jeśli obywatel zapłaci 1 sykl srebra człowiekowi wynajętemu do żniw, [zaś] ten nie odda się do jego dyspozycji lub nie wykona dla niego żniw wszędzie, zapłaci 10 sykli srebra; 1 sūt 5 qa jest wynagrodzeniem zastępcy; opieszale zwraca także przydział jęczmienia, oleju i odzieży.

Art. 10

Zapłata za najem osła jest 1 sūt jęczmienia i wynagrodzenie poganiacza jest 1 sūt jęczmienia; będzie nim kierował przez cały dzień.

Art. 11

Wynagrodzenie najemnika jest 1 sykl srebra; 1 pān jęczmienia jest jego prowiątem; będzie on chodził miesiąc.

Art. 12

Obywatel, który został schwytany na polu muszkena, w obrębie ogrodzenia w dzień, zapłaci 10 sykli srebra; ten, którego schwytano w obrębie ogrodzenia w nocy, umrze, nie ujdzie żywy.

Art. 13

Obywatel, który został schwytany w domu muszkena, w domu w dzień, zapłaci 10 sykli srebra, ten, który został schwytany w domu w nocy, umrze, nie ujdzie żywy.

Art. 14

Wynagrodzenie kuriera królewskiego [?]: jeśli przyniesie 5 sykli srebra, jego wynagrodzenie — 1 sykl; jeśli przyniesie 10 sykli srebra, jego wynagrodzenie — 2 sykle.

Art. 15

Kupiec lub szynkarka nie będzie przyjmować z rąk niewolnika lub niewolnicy srebra, jęczmienia, wełny [i] oleju sezamowego w większej ilości.

Art. 16

Synowi obywatela nie mającemu wydzielonego majątku i niewolnikowi nic nie zostanie powierzone.

Art. 17

Tabl. A

Gdy syn obywatela wniósł wiano do domu swego teścia — [to] jeśli jedno z dwojga [małżonków] umrze, [syn obywatela] nie zabierze tyle, ile wniósł, weźmie tylko nadwyżkę.

Tabl. B

Gdy syn obywatela wniósł wiano do domu swego [przyszłego] teścia — [to] jeśli jedno z dwojga [narzeczonych] umrze, srebro wróci do swego właściciela.

Art. 18 [tylko na tabl. B]

Gdy ją poślubił i gdy weszła do jego domu, jeśli później młoda kobieta umrze, [syn obywatela] nie zabierze tyle, ile wniósł, weźmie tylko nadwyżkę.

Art. 18a

Do 1 sykla dorzuci jako odsetki $\frac{1}{6}$ sykla i 6 sze; do 1 kor jęczmienia dorzuci jako odsetki 1 pān 4 sāt.

Art. 19

Obywatel, który udziela pożyczki komuś równemu sobie, każe sobie uiścić [dług] na klepisku.

Art. 20

Jeśli obywatel daje jęczmień na siew [?], to chociażby zwrot jęczmienia był umówiony w srebrze, weźmie w czasie zbiorów jęczmień i swój procent: za 1 kor — 1 pān 4 [?] sāt.

Art. 21

Jeśli obywatel daje pieniądze do dyspozycji, weźmie pieniądze i swój procent: za 1 sykl — $\frac{1}{6}$ sykla i 6 sze.

Art. 22

Jeśli obywatel nie ma żadnej wierzytelności u [innego] obywatela, a mimo to zatrzymuje jako zakładnika niewolnicę [tego] obywatela, pan niewolnicy przysięgnie przed bogiem: „Ty nie masz u mnie żadnej wierzytelności” i [przetrzymujący] zapłaci mu w srebrze [kwotę] odpowiadającą wynagrodzeniu [za pracę] niewolnicy.

Art. 23

Jeśli obywatel, [który] nie ma żadnej wierzytelności u [innego] obywatela,

mimo to zatrzymuje jako zakładnika niewolnicę [tego] obywatela i spowoduje śmierć zakładnika, którego przetrzymuje w swoim domu, da jako odszkodowanie panu niewolnicy dwie niewolnice.

Art. 24

Jeśli nie ma żadnej wierzytelności u niego, a [mimo to] zatrzymuje jako zakładnika żonę muszkena [lub] dziecko muszkena i spowoduje śmierć zakładnika, którego przetrzymuje w swoim domu, jest to sprawa gardłowa; przetrzymujący, który wziął zakładnika, umrze.

Art. 25

Jeśli obywatel przychodzi do domu swego [przyszłego] teścia, a teść przyjmuje go do służby, lecz daje [później] córkę jego družbie, ojciec dziewczyny zwróci w podwójnej wysokości wiano, które otrzymał.

Art. 26

Jeśli obywatel przyniósł wiano dla córki [innego] obywatela, a inny [znów] siłą uprowadza ją nie pytając o zgodę jej ojca i jej matki i pozbawia dziewictwa, jest to sprawa gardłowa; [przestępca] umrze.

Art. 27

Jeśli obywatel bierze za żonę córkę [innego] obywatela nie pytając o zgodę jej ojca i jej matki i nie troszczy się o ucztę weselną i umowę z jej ojcem i jej matką, nie jest ona jego małżonką, nawet jeśli mieszka przez rok w jego domu.

Art. 28

Jeśli we właściwym czasie zatroszczy się on o ucztę weselną i umowę z jej ojcem i jej matką i bierze ją za żonę, jest ona jego małżonką.

(tabl. A): W dniu w którym zostanie schwytana na „łonie” innego mężczyzny, umrze, nie ujdzie żywa.

Art. 29

Jeśli obywatel został wzięty do niewoli podczas najazdu lub oblawy, albo został uprowadzony siłą i przebywa długo w obcym kraju, [to] jeśli inny weźmie jego małżonkę i [nawet] jeśli ona urodzi mu syna, kiedy [obywatel] powróci, wraca ona [do niego].

Art. 30

Jeśli obywatel nienawidzi swoje miasto i swego władcę i ucieka, a inny weźmie jego żonę, [to] kiedy [obywatel] powróci, nie będzie mógł domagać się swej żony.

Art. 31 (zachowany tylko na tabl. B)

Jeśli obywatel gwałci niewolnicę [innego] obywatela, zapłaci $\frac{1}{3}$ miny srebra, a niewolnica pozostanie własnością swego pana.

Art. 32

Jeśli obywatel oddaje swego syna na wykarmienie i wychowanie i nie daje racji jęczmienia, racji oleju i racji wełny przez trzy lata, zapłaci 10 min srebra za odchowanie swego syna i przyprowadza go [do siebie].

Art. 33

Jeśli niewolnica kłamie i oddaje swoje dziecko córce obywatela, skoro [jej] pan dowie się o tym, może [nawet] kiedy [dziecko już] wyrosło, schwycić je i przyprowadza [do siebie].

Art. 34

Jeśli niewolnica pałacu daje swego syna lub swoją córkę muszkenowi na wychowanie, pałac [to dziecko] odbiera.

Art. 35

Także adoptujący [muszken], który adoptował dziecko niewolnicy pałacu, da jego równowartość pałacowi jako odszkodowanie.

Art. 36

Jeśli obywatel daje swoje mienie na przechowanie oberżyscie, [to] jeżeli nie włamano się do domu, futryna drzwi nie jest wylamana, okno nie jest wyrwane i jeżeli mienie, które dał na przechowanie zginie, da [oberżysta] odszkodowanie ze swego mienia.

Art. 37

Jeśli dom obywatela zawala się lub [jeśli] razem z mieniem, które dał mu [ktoś] na przechowanie, zginie mienie pana domu, pan domu w bramie Tiszpaka przysięgnie: „Razem z twoim mieniem zginęło moje mienie; nie popełniłem grubego niedbalstwa lub czynu oszukańczego”. Jeśli tak mu przysięgnie, [deponent] nie będzie miał w stosunku do niego żadnego roszczenia.

Art. 38

Jeśli jeden z braci chce sprzedać swoją część [spadku] i jeśli jego brat chce ją kupić, zapłaci połowę tego, co inny [miałby zapłacić].

Art. 39

Jeśli obywatel popada w biedę i sprzedaje swój dom, [to] wtedy, kiedy nabywca zechce go sprzedać, [dawny] pan domu będzie mógł go odkupić.

Art. 40

Jeśli obywatel nabył niewolnika, niewolnicę, wołu lub jakieś dobro mające wartość, ale nie może wskazać sprzedawcy, jest złodziejem.

Art. 41

Jeśli wędrowny kramarz, oberżysta lub [człowiek] znający się [na tym] chce sprzedawać piwo, szynkarka dostarczy mu je po powszechnie przyjętej cenie.

Art. 42

Jeśli obywatel gryzie nos innego obywatela i [nos] odcina, zapłaci 1 minę srebra; [za] oko — 1 minę; [za] ząb — $\frac{1}{2}$ miny; [za] ucho — $\frac{1}{2}$ miny; [za] uderzenie w policzek — 10 sykli srebra zapłaci.

Art. 43

Jeśli obywatel odcina palec [innego] obywatela, zapłaci $\frac{2}{3}$ miny srebra.

Art. 44

Jeśli obywatel przewraca [innego] obywatela podczas bójki [?] i łamie mu rękę, zapłaci $\frac{1}{2}$ miny srebra.

Art. 45

Jeśli łamie jego nogę, zapłaci $\frac{1}{2}$ miny srebra.

Art. 46 (zachowany tylko na tabl. A)

Jeśli obywatel uderza [innego] obywatela i łamie mu żebro [?], zapłaci $\frac{1}{3}$ miny srebra.

Art. 47 (zachowany tylko na tabl. A)

Jeśli obywatel podczas bójki przewraca [?] [innego] obywatela, zapłaci 10 sykli srebra.

Art. 48

I ponadto: [sprawy] od $\frac{1}{3}$ miny do 1 miny [należą] do sędziów; oni rozpoznają sprawę. Sprawa gardłowa [należy] do króla.

Art. 49 (zachowany tylko na tabl. B)

Jeśli obywatel został schwytany ze skradzionym niewolnikiem [lub] skradzioną niewolnicą, niewolnik [jeszcze jednego] niewolnika, niewolnica [jeszcze jedną] niewolnicę [swemu panu] przyprowadzi.

Art. 50

Jeśli gubernator, naczelnik rejonu kanałów, naczelnik straży [lub] ktokolwiek bądź chwytą zaginionego niewolnika, zaginioną niewolnicę, zaginionego wołu, zaginionego osła (tabl. B: należącego do pałacu lub muszkena) i nie prowadzi ich do Esznunny, ale przetrzymuje w swym domu (tabl. B: i jeśli pozwoli upłynąć siedmiu dniom [lub] jednemu miesiącowi), pałac może go ścigać za kradzież.

Art. 51

Niewolnik lub niewolnica z Esznunny, opatrzeni sznurem, łańcuchem i piętnem, nie wyjdą poza wielką bramę Esznunny bez [wiedzy] ich pana.

Art. 52

Niewolnik lub niewolnica, którzy weszli przez wielką bramę Esznunny pod strażą posłańca, zostaną opatrzeni sznurem, łańcuchem oraz piętnem i będą pod nadzorem ich pana.

Art. 53

Jeśli wół uderza rogiem wołu i powoduje jego śmierć, obaj właściciele wołów podzielą się ceną wołu żywego i równowartością wołu zabitego.

Art. 54

Jeśli wół jest bodliwy [i] władze bramy ostrzegły o tym właściciela, [zaś on] nie doprowadza do porządku swego wołu, [który] uderza rogiem obywatela i powoduje jego śmierć, właściciel wołu zapłaci $\frac{2}{3}$ miny srebra.

Art. 55 (zachowany tylko na tabl. A)

Jeśli uderza rogiem niewolnika i powoduje [jego] śmierć, zapłaci [właściciel wołu] 15 sykli srebra.

Art. 56 (zachowany tylko na tabl. A)

Jeśli pies jest zły i władze bramy ostrzegły o tym jego właściciela, [lecz on] nie pilnuje swego psa, [zaś pies] gryzie obywatela i powoduje jego śmierć, właściciel psa zapłaci $\frac{2}{3}$ miny srebra.

Art. 57 (zachowany tylko na tabl. A)

Jeśli gryzie niewolnika i powoduje [jego] śmierć, [właściciel psa] zapłaci 15 sykli srebra.

Art. 58 (zachowany tylko na tabl. A)

Jeśli mur grozi zawaleniem się i władze bramy ostrzegły o tym właściciela muru, [lecz ten] nie wzmacnia swego muru, [zaś] mur wali się i powoduje śmierć wolnego człowieka, jest to sprawa gardłowa. [Stanie się] według rozporządzenia królewskiego.

Art. 59 (zachowany tylko na tabl. A)

Jeśli obywatel rozwodzi się z małżonką po urodzeniu przez nią dzieci i bierze inną [żonę], [ta ostatnia] zostanie wypędzona z domu i [pozbawiona] wszystkiego, co jest. Później pójdzie za tym, którego pokocha.

Art. 60 (zachowany tylko na tabl. A)

Jeśli dom utrzymanie... obywatela... przy pilnowaniu [?] jest niedbały i...

Art. 61 (tylko na tabl. A; całkowicie nie czytelny)

V

1. Ze wstępu do omawianego zbioru praw zachowało się na tabl. A jedynie kilka drobnych, nie powiązanych fragmentów. Wynioskować z nich można, że wstęp miał na celu chronologiczne oznaczenie następującego po nim tekstu, tj. albo datowanie samego zbioru praw, albo też datowanie kopii sporządzonej z wyciągów z oryginału zbioru. W drugim wierszu tego wstępu Goetze proponował rekonstrukcję wyrazu: *Bi-la₅-ila^{la}-a-ma* = „Bilalama”¹⁸ i chociaż ta propozycja nie została przyjęta przez asyriologów, mimo wprowadzenia nowej rekon-

¹⁸ Zob. A. Goetze, *Sumer IV*, s. 68.

strukcji, nadal wyraża pogląd, że twórcą zbioru esznuńskiego może być Bilalama¹⁹.

2. Artykuł 1 ustala urzędowe ceny towarów mających największe znaczenie w obrocie gospodarczym Eszunny. Prawodawca podaje tutaj ilości tych towarów mające wartość 1 sykla srebra^{19a}. W art. 2 cena trzech spośród towarów wymienionych w art. 1 przeliczona jest na równowartość w jęczmieniu. Wskazuje to, że w ówczesnym obrocie jęczmień był, obok srebra, miernikiem wartości. Występujące w tym artykule wyrażenie: *ša nishātim*, jest tłumaczone jako: „ocłony” lub: „wraz z kosztami transportu”. Jednakże lekcja: „wyborowy” wydaje się bardziej uzasadniona²⁰.

W kilku dalszych artykułach podana jest urzędowa taryfa opłat za najem wozu, łodzi i zwierząt pociągowych oraz taryfa wynagrodzeń pracowników transportu i robotników rolnych. Art. 3 ustala dzienną opłatę w srebrze albo jęczmieniu za najem wozu wraz z wołami oraz wynagrodzenie woźnicy²¹, art. 4 — dzienną opłatę (w jęczmieniu) za najem łodzi (obliczoną w stosunku do pojemności łodzi) oraz wynagrodzenie żeglarza. Jeśli chodzi o tego ostatniego, prawodawca ma na myśli kapitana statku²². Zwraca w tym artykule uwagę wysokość opłaty za najem łodzi, znacznie wyższa niż w czasach Hammurabiego²³. Bezpośrednio po przepisie ustalającym wysokość dziennego wynagrodzenia kapitana statku umieszczony jest przepis, który reguluje kwestię odpowiedzialności kapitana za zatonięcie statku. Art. 5 głosi, iż jeśli katastrofa została spowodowana przez niedbalstwo kapitana, obowiązany jest on uiszczyć pełne odszkodowanie zarówno za zatopioną łódź, jak i za zatopiony jej ładunek²⁴. Z kwestiami uregulowanymi w art. 4 i 5 wiąże się treść art. 6, który ustanawia karę za bezprawne korzystanie z cudzej łodzi²⁵. W art. 7 i 8 ustalona jest dniówka żniwiarza i robotnika czyszczącego zboże²⁶. Art. 9 dotyczy wypadku, kiedy żniwiarz (lub przedsiębiorca dostarczający żniwiarzy) podjął się przeprowadzenia żniw i nie wykonał swego zobowiązania. Jak wynika z treści tego artykułu, żniwiarz (lub przedsiębiorca) w chwili zawarcia umowy otrzymywał 1 sykl

¹⁹ Zob. AASOR XXXI, s. 24, uw. 24.

^{19a} Zob. Klíma, AOr XVI, 3—4, s. 328.

²⁰ Zob. v. Soden, BiOr XIII, 1—2, s. 33. Por. Schlechter, o. c., s. 66—67. Co do miar i wag zob. tabelę na końcu pracy Klímy, *Prawa Hammurabiego*.

²¹ Por. § 271 Kodeksu Hammurabiego (cyt. K. H.). Zob. Miles i Gurney, o. c., s. 180.

²² Por. § 239, 275—277 K. H. Zob. Miles i Gurney, o. c., s. 180 i n.; v. Soden, AOr XVII, 2, s. 368 i n.

²³ Por. § 277 K. H. Zob. Schlechter, o. c., s. 68.

²⁴ Por. art. 5 Kodeksu Lipit-Isztara (cyt. K. L.), § 236 i 237 K. H. Zob. Schlechter, o. c., s. 100 i n.

²⁵ Por. § 259 i 260 K. H. Zob. Miles i Gurney, o. c., s. 181. Odminną opinię wyraża Schlechter, o. c., s. 132.

²⁶ Zob. Schlechter, o. c., s. 104—105.

srebra, zapewne za obietnicę przeprowadzenia żniw²⁷. Jeśli tej obietnicy nie spełnił, za niewykonanie zobowiązania musiał dać wynajmującemu 1 sūt 5 qa dziennie, zwrócić otrzymany przydział jęczmienia, oleju oraz odzieży²⁸. Art. 10 dotyczy najmu osła, prawdopodobnie w celu wymłócenia zboża przez wydeptywanie. Wysokość zapłaty jest tutaj taka sama jak w odpowiednim przepisie Kodeksu Hammurabiego²⁹. W omawianym artykule określone jest także dzienne wynagrodzenie poganiacza. Art. 11, prawdopodobnie przepis o charakterze ogólnym, ustala wysokość miesięcznego wynagrodzenia najemnika³⁰.

Art. 12 i 13 mają na celu ochronę majątku muszkena³¹ przed kradzieżą. Sam fakt schwytania obcej osoby w zagrodzie lub domu muszkena uznany został za wystarczający dowód jej przestępczego zamiaru. Jeśli winowajca został schwytany w nocy, ponosił karę śmierci.

W art. 14 znaki określające osobę, która przynosi srebro, są uszkodzone. Jeśli rekonstrukcja: „kurier królewski” jest trafna, ten przepis dotyczy przewozu prywatnych przesyłek pieniężnych przez kuriera królewskiego, zaś odpowiednikiem omawianego artykułu jest § 112 K. H.³² Wynagrodzenie kuriera wynosiłoby więc 20% od przewiezionej kwoty. W art. 15 przyjęta została w tłumaczeniu niniejszym lekcja von Soden: *a-di ma-di-im* = „w większej ilości”. Przy takiej lekcji staje się jasne, dlaczego ten przepis mówi o nabywaniu od niewolników srebra, jęczmienia, wełny i oleju sezamowego jedynie przez kupca (*tamkarum*) i szynkarę: właśnie te osoby z reguły dokonywały większych transakcji³³. Art. 16, prawdopodobnie stanowiący część poprzedniego artykułu, zawiera zakaz udzielania pożyczek synom obywateli nie mającym wydzielonego majątku i niewolnikom. Użyty tutaj termin: *qiptum* pochodzi od czasownika: *qāpum*, który znaczy: powierzać. W ścisłym znaczeniu termin: *qiptum* należy rozumieć jako depozyt nieregularny. Jednakże w praktyce *qiptum* służyło do omijania przepisu prawa zwyczajowego zabraniającego udzielania nawet bezprocentowych pożyczek synom nie mającym wydzielonego majątku i niewolnikom. Kupcy

²⁷ Zob. Miles i Gurney, o. c., s. 181—182; v. Soden, AOr XVII, 2, s. 369 i BiOr XIII, 1—2, s. 33; Klíma, BiOr XIV 3—4 168.

²⁸ Zob. v. Soden BiOr XIII, 1—2, s. 33. Inaczej Szlechter, o. c., s. 108.

²⁹ Por. § 269 K. H. Zob. Miles i Gurney, o. c., s. 182; Klíma, BiOr XIV, 3—4, s. 168.

³⁰ Por. § 273 KK. (nie ma tutaj wzmianki o przydziale jęczmienia). Zob. Szlechter, o. c., s. 67 i 105.

³¹ Zob. Miles i Gurney, o. c., s. 182 i n.; v. Soden, BiOr XIII, 1—2, s. 33.

³² Zob. Miles i Gurney, o. c., s. 183; v. Soden, AOr XVII, 2, s. 369 i BiOr XIII, 1—2, s. 33. Inaczej Szlechter, o. c., s. 105.

³³ Zob. v. Soden, AOr XVII, 2, s. 369; Miles i Gurney, o. c., s. 183. Inaczej Szlechter, o. c., s. 88 i n. Por. § 7 K. H.

i szynkarki udzielali tego rodzaju osobom kredytu lub pożyczek w ten sposób, że pozornie „powierzali” im srebro, jęczmień, napoje i inne towary, zaś dłużnicy zobowiązywali się do zwrotu znacznie większej ilości otrzymanych dóbr. Art. 16 zawiera zakaz dokonywania takich transakcji³⁴. Ani art. 15, ani art. 16 nie przewidują żadnych sankcji. Należy przypuszczać, że w wypadku naruszenia tych przepisów transakcja była nieważna, a ponadto znajdowały zastosowanie jakieś sankcje o charakterze administracyjnym³⁵.

Interpretacja art. 17 i 18, które dotyczą zwrotu wiana, jest bardzo trudna ze względu na niejasną redakcję tych przepisów. Na tabl. A art. 17 jest prawdopodobnie bardzo nieudolnym skrótem odpowiednich przepisów zachowanych w całości w art. 17 i 18 na tabl. B, które jednak również nasuwają wiele wątpliwości. Jak się wydaje, w art. 17 na tabl. A zostały pomieszczone przepisy dotyczące zwrotu bądź kompensacji wiana w wypadku śmierci narzeczonych i śmierci małżonków. Mimo iż w art. 17 na tabl. A jest mowa o śmierci „jednego z dwojga” (małżonków), w istocie rzeczy ten artykuł dotyczy tylko wypadku śmierci narzeczonej lub bezdzietnej małżonki³⁶, przy czym w wypadku śmierci narzeczonej w ogóle nie wchodziłaby w rachubę kompensacja (potrącenie z wiana wartości posagu), a następowałby zwrot wiana w całości. Na tabl. B wypadek śmierci narzeczonej i wypadek śmierci bezdzietnej małżonki są omówione osobno (art. 17 i 18). Trudności interpretacyjne powstające w związku z użytym także w art. 17 na tabl. B zwrotem: „jedno z dwojga” przestają istnieć, jeśli się przyjmie, że tutaj w istocie rzeczy przepis dotyczy tylko wypadku śmierci narzeczonej. Na poparcie tego twierdzenia można przytoczyć fakt, że tekst art. 18 na tabl. B zaczyna się od słów: „Gdy ją poślubił i gdy weszła do jego domu...”, co wydaje się wskazywać wyraźnie, iż art. 17 dotyczy tylko narzeczonej. W wypadku śmierci bezdzietnej małżonki mąż otrzymywał tylko ewentualną nadwyżkę pozostałą po potrąceniu z wiana wartości posagu³⁷.

Art. 18^a, jak słusznie podkreślił W. v. Soden³⁸, jest odrębnym przepisem prawnym ustalającym wysokość stopy procentowej w srebrze (20⁰/o) i jęczmienia (33¹/₃⁰/o). Jest ona identyczna jak w Kodeksie Hammurabiego³⁹. Art. 19 dotyczy bezprocentowej pożyczki jęczmienia

³⁴ Zob. Szlechter, o. c., s. 72—73; Klíma, BiOr XIV, 3—4, s. 169; Miles i Gurney, o. c., s. 183.

³⁵ Zob. Szlechter, o. c., s. 89.

³⁶ Zob. Miles i Gurney, o. c., s. 177—178, 183; v. Soden, AOr XVII, s. 370; Klíma, BiOr XIV, 3—4, s. 169; Szlechter, o. c., s. 47 i n. Por. § 163 i 164 K. H.

³⁷ Zob. v. Soden, AOr XVII, s. 370 i opinię Szlechtera, o. c., s. 47 i n.

³⁸ Zob. AO XVII, 2, s. 370.

³⁹ Zob. Driver i Miles, o. c., s. 173; Szlechter o. c., s. 68, 73 i n.

udzielonej przez obywatela obywatelowi. W tym wypadku dłużnik obowiązany był zwrócić dług z najbliższych zbiorów, bezpośrednio po wymłóceniu zboża⁴⁰. Jeśli chodzi o procentową pożyczkę jęczmienia na siew (?), to w art. 20 znajduje się postanowienie, że dłużnik, który pożyczył jęczmień, a umówił się z wierzycielem, iż zwróci dług w srebrze, mimo to uiszcza dług jęczmieniem. Tutaj prawodawca wziął pod uwagę, że jęczmień pożyczano przed siewami, kiedy cena tego ziarna była najwyższa, zaś zwracano zaraz po żniwach, kiedy była ona zwykle znacznie niższa. Jeśli w tym ostatnim okresie nastąpiłby zwrot długu w srebrze, wysokość zysku wierzyciela mogłaby znacznie przekroczyć dozwoloną stopę procentową. Art. 20 jest wyraźnie wymierzony przeciwko tego rodzaju lichwie⁴¹. W art. 21 ustalona jest maksymalna stopa procentowa przy pożyczkach pieniężnych. Odsetki od 1 sykla srebra (=180 sze) wynosiły 36 sze, tj. 20%. Taka stopa procentowa była ogólnie przyjęta w Mezopotamii⁴². Analogiczny przepis znajduje się w § 88 K. H. Ani w omawianym przepisie esznuńskim, ani w § 88 K. H. nie ma wzmianki o tym, czy 20% odsetki były pobierane za okres jednego roku. Zachowane dokumenty klinowe dotyczące pożyczek wydają się wskazywać, że była to raczej jednorazowa zapłata uiszczana w chwili zwrotu pożyczki, bez względu na czas, przez który dłużnik korzystał z pieniędzy⁴³. Artykuły 22, 23 i 24 regulują kwestię bezprawnego przetrzymywania zakładników. Przewidują one, że jeśli obywatel nie ma u obywatela żadnej wierzytelności, a mimo to zatrzymuje jako zakładnika (odpracowującego rzekomy dług) niewolnicę innego obywatela, to w razie, gdy ten ostatni stwierdzi pod przysięgą, że dług nie istnieje, bezprawnie przetrzymujący zapłaci jako odszkodowanie kwotę odpowiadającą wynagrodzeniu za pracę niewolnicy⁴⁴. Należy też przypuszczać, że obowiązany był również do zwrotu bezprawnie przetrzymywanej niewolnicy. Jeśli przetrzymujący spowodował śmierć tej niewolnicy, obowiązany był dać jako odszkodowanie dwie niewolnice⁴⁵. W wypadku, jeśli bezprawnie przetrzymywanym zakładnikiem, którego śmierć spowodował przetrzymujący, była żona lub dziecko muszkena, przetrzymujący ponosił karę śmierci⁴⁶.

Art. 25, który reguluje kwestię zawarcia zaręczyn, wiąże się z art. 17 i 26. Ojciec narzeczonej zrywający zaręczyny obowiązany był zwrócić

⁴⁰ Zob. v. Soden, BiOr XIII, 1—2, s. 33. Inaczej Szlechter, o. c., s. 79.

⁴¹ Zob. v. Soden, BiOr XIII, 1—2, s. 33 i AOr XVII, 2, s. 370. Por. Szlechter, o. c., s. 79.

⁴² Zob. Driver i Miles, o. c., s. 173; Szlechter, o. c., s. 73 i n.

⁴³ Zob. Driver i Miles, o. c., s. 176; inaczej Szlechter, o. c., s. 74.

⁴⁴ Zob. v. Soden, BiOr XIII, 1—2, s. 33. Por. § 114 K. H.

⁴⁵ Por. § 116 K. H.

⁴⁶ Zob. Driver i Miles, o. c., s. 208 i n.; por. opinię Szlechter, o. c., s. 127 i n.

narzeczonemu wiano w podwójnej wysokości. Podobny przepis znajduje się w § 161 K. H.⁴⁷. Z art. 26 wynika, że w Eszunninie do zawarcia małżeństwa niezbędne było uprzednie uzyskanie zgody ojca i matki narzeczonej. Brak tej zgody oraz uprowadzenie i defloracja dziewczyny stanowiły przestępstwo zagrożone karą śmierci^{47a}. Kwestia zawarcia małżeństwa i warunków wymaganych do ważności małżeństwa została uregulowana w art. 27 i 28. Niezbędnym warunkiem ważności małżeństwa było zawarcie z rodzicami narzeczonej formalnej umowy i uczta weselna. Dopiero po zawarciu takiej umowy przez narzeczonego i uczcie weselnej narzeczona uzyskiwała stanowisko prawnej małżonki⁴⁸. Nawet faktyczne roczne pożycie nie pociągało za sobą legalizacji związku (art. 27). To ostatnie postanowienie prawdopodobnie bierze pod uwagę dawniejszy typ małżeństwa, opartego na faktycznym rocznym pożyciu. Tylko prawna małżonka miała obowiązek dochowywania wierności mężowi (art. 28). Za popełnienie przez nią cudzołóstwa groziła jej kara śmierci⁴⁹. Podobnie jak §§ 133—135 K. H., art. 29 zbioru praw z Eszunniny dotyczy sytuacji żony jeńca wojennego. Jednakże przepis esznuński bierze pod uwagę tylko fakt przebywania przez jeńca przez długi czas w niewoli w obcym kraju, podczas gdy odpowiednie przepisy Kodeksu Hammurabiego biorą pod uwagę także sytuację materialną małżonki jeńca. Art. 29 zbioru praw z Eszunniny, podobnie jak § 135 K. H., zawiera postanowienie, że małżonka jeńca wojennego, która w czasie jego długotrwałej nieobecności w kraju zawarła nowe małżeństwo, wraca do swego dawnego męża, gdy ten powróci z niewoli⁵⁰. Prawo odzyskania żony nie przysługuje tym mężom, którzy powodowani nienawiścią do swego miasta i władcy, zbiegli za granicę (art. 30)⁵¹. Art. 31 ustanawia odszkodowanie za zgwałcenie cudzej niewolnicy. Wynosiło ono $\frac{1}{3}$ miny srebra; była to kwota wyższa od normalnej ceny niewolnicy⁵².

Następny przepis zbioru esznuńskiego odnosi się do umowy o wykarminienie i wychowanie dziecka. Osoba oddająca swego syna na wykarminienie (*ana szu-nu-gi-im*) i wychowanie (*ana tar-bi-tim*) obowiązana była dostarczać określone w umowie lub zwyczajowo racje jęczmienia, oleju i wełny. Jeśli ojciec takiego dziecka w ciągu trzech lat nie wy-

⁴⁷ Zob. Szlechter, o. c., s. 47; v. Soden, BiOr XIII, 1—2, s. 33—34; Miles i Gurney, o. c., s. 184. Por. art. 29 K. L.

^{47a} Por. A. T. Clay, *Miscellaneous Inscriptions...* I, tabl. 28, art. 7.

⁴⁸ Por. § 128 K. H. Zob. v. Soden, AOr XVII, 2, s. 370 i BiOr XIII, 1—2, s. 34; Miles i Gurney, o. c., s. 184.

⁴⁹ Por. § 129 K. H.

⁵⁰ Zob. Szlechter, o. c., s. 63—64; v. Soden, AOr XVII, 2, s. 370 i BiOr XIII, 1—2, s. 34.

⁵¹ Por. § 136 K. H.

⁵² Zob. Miles i Gurney, o. c., s. 184; Klíma, BiOr XIV, 3—4, s. 169.

wiazał się z tego obowiązku, mógł odebrać dziecko dopiero po uiszczeniu 10 min srebra za odchowanie syna⁵³. Art. 33—35 chronią prawo pana do dziecka niewolnicy. Jeśli niewolnica obywatela bez wiedzy swego pana oddała swoje dziecko córce obywatela (*mârat awilim*), pan niewolnicy po ujawnieniu się tego faktu mógł dziecko odebrać, nie zwracając ewentualnych kosztów odchowania (art. 33). Art. 34 przewiduje, że w wypadku oddania przez niewolnicę pałacu królewskiego jej syna lub córki muszkenowi na wychowanie, pałac może odebrać mu to dziecko. W wypadku adopcji dziecka niewolnicy pałacu adoptujący obowiązany był zapłacić pałacowi równowartość dziecka (art. 35).

W art. 36 i 37 znajdujemy przepisy dotyczące depozytu (*massârûtum*) ruchomości (*buszum*). Oberżysta, który przyjął na przechowanie ruchomości obywatela, ponosi odpowiedzialność majątkową za ich zaginięcie, jeżeli nie jest ono związane z faktem włamania się do domu (wybicie otworu w ścianie, wyłamanie futryny drzwi, wyrwanie okna)⁵⁴. W wypadku zaginięcia depozytu wskutek zawalenia się domu lub wskutek okradzenia depozytariusza, ten ostatni obowiązany był wypłacić depONENTOWI odszkodowanie. Od tego obowiązku wolny był depozytariusz, który wskutek zawalenia się domu lub okradzenia utracił także własne mienie. Składał on w „bramie Tiszpaka” odpowiednią przysięgę, w której oświadczał również, iż nie dopuścił się grubego niedbalstwa lub czynu oszukańczego (art. 37)⁵⁵.

Śladem istnienia własności rodzinnej w Esznunnie jest art. 38, dotyczący prawa retraktu. Przepis ten przewiduje, że w wypadku jeśli jeden z braci-dziedziców chce sprzedać swoją część spadku, zaś inny brat-dziedzic chce ją kupić, ma prawo zakupu tej części za połowę ceny ofiarowanej przez osobę trzecią⁵⁶. Art. 39 przyznaje obywatelowi, który, zmuszony przez biedę, sprzedał swój dom, prawo pierwokupu w wypadku jeśli nabywca zechce ten dom następnie sprzedać. Użyty tutaj termin *bîtum* może być rozumiany również jako „własność rodzinna” = dom i pole stanowiące własność rodzinną⁵⁷.

W art. 40 ustalona jest zasada, że w wypadku sporu o własność nabytych rzeczy nabywca obowiązany jest wskazać sprzedawcę, jeśli zaś tego nie uczyni, będzie uważany za złodzieja⁵⁸. Z treści tego artykułu

⁵³ Zob. Szlechter, o. c., s. 108—109; v. Soden, BiOr XIII, 1—2, s. 34.

⁵⁴ Zob. v. Soden, BiOr XIII, 1—2, s. 34; Klíma, BiOr XIV, 3—4, s. 170; Szlechter, o. c., s. 83. Por. § 122—125 K. H.

⁵⁵ Por. § 125 K. H. Zob. Szlechter, o. c., s. 86—87. Brama Tiszpaka = brama świątyni Tiszpaka, naczelnego boga Esznunny. Zob. Korošec, HO 1/III, s. 87.

⁵⁶ Zob. Klíma, RIDA 2 (1953), s. 95. Por. odmienną opinię Szlechter, o. c., s. 26, uw. 99 i s. 91, uw. 10.

⁵⁷ Zob. Deimel, Akk. Sum. Gl., s. 60; A. Ungnad, Hamm. Gesetz. II, Gl., s. 128.

⁵⁸ Por. § 9 K. H. Zob. Klíma, BiOr XIV, 3—4, s. 170.

wydaże się wynikać, że w Eszunninie do ważności kontraktu kupna—sprzedaży nie była potrzebna umowa pisemna. Odsprzedaż piwa przez osoby prowadzące handel detaliczny tym napojem uregulowana jest w art. 41. Zakazuje on pobierania ceny wyższej niż „powszechnie przyjęta”, tj. albo ustalona przez „pałac” albo normalnie pobierana na rynku. Należy tutaj podkreślić, że ten artykuł, podobnie jak art. 15, 16 i 40, nie jest opatrzony sankcją.

Artykuły 42—47 dotyczą różnych wypadków uszkodzenia ciała obywatela przez innego obywatela. W art. 42 wzięte są pod uwagę wypadki odgryzienia nosa, wybicia oka, wybicia zęba, oderwania ucha i uderzenia w policzek, w art. 43 — odcięcia palca, w art. 44 — złamania ręki, a w art. 45 — złamania nogi podczas bójki (?), w art. 46 — złamania żebra (?), zaś w art. 37 — obalenie na ziemię podczas bójki (?). W każdym z tych wypadków sprawca obowiązany jest zapłacić poszkodowanemu określoną kwotę w srebrze. Omawiana grupa przepisów wykazuje znaczne różnice w porównaniu z odpowiednimi przepisami Kodeksu Hammurabiego. Wypadki odgryzienia nosa, oderwania ucha, odcięcia palca, złamania żebra (?) ⁵⁹ i obalenia na ziemię podczas bójki nie są wyraźnie uwzględnione w K. H. W wypadkach wybicia oka lub zęba oraz złamania kości znajduje w K. H. zastosowanie zasada talionu ⁶⁰. Treść art. 44, 45 i 47 wydaje się świadczyć o tym, że prawodawca esznuński, w przeciwieństwie do Hammurabiego, brał pod uwagę tylko pewne okoliczności obiektywne, nie zaś intencję sprawcy ⁶¹. Wypadek spoliczkowania obywatela przez innego obywatela jest w K. H. potraktowany znacznie surowiej niż w zbiorze esznuńskim ⁶². Z art. 48 wynika, że rozpoznawanie w sprawach o niektóre delikty przewidziane w art. 42 oraz o delikty przewidziane w art. 43, 44, 45, 46, 54 i 56 należało w Eszunninie do kompetencji trybunału zawodowych sędziów świeckich (*daianû*), zaś o niektóre przestępstwa przewidziane w art. 12 i 13 oraz o przestępstwa przewidziane w art. 24, 26, 28 i 58 — do kompetencji najwyższego trybunału sądowego, w którym przewodniczył król lub jego delegat. Co do tego, kto rozpoznawał sprawy o delikty, w których nawiązka wynosiła mniej niż $\frac{1}{3}$ miny srebra, nie ma w zbiorze esznuńskim żadnej wskazówki. Prawdopodobnie tego rodzaju sprawy były rozpoznawane albo przez naczelników miast (*rabiânûm*) albo przez gubernatorów prowincji (*szakkanakkum*) ⁶³.

⁵⁹ Zob. Miles i Gurney, o. c., s. 186—187; v. Soden, BiOr XIII, 1—2. s. 34. Por. art. 16, 17 i 18 Kodeksu Ur-Nammu (cyt. K. U.) oraz § 196—206 K. H.

⁶⁰ Por. § 196, 197, 200 K. H.

⁶¹ Por. § 206 i 207 K. H.

⁶² Por. § 202 i 203 K. H.

⁶³ Zob. A. Walther, *Das altbabyl. Gerichtswesen*, s. 5, 9 i n., 21, 108 i n., 127 i n.; Szlechter, o. c., s. 111—112.

Z kolei spotykamy w zbiorze esznuńskim grupę przepisów dotyczących ucieczki lub utraty niewolników wzgl. bydła⁶⁴. Art. 49 zawiera przepis, że obywatel, który przetrzymuje skradzionego niewolnika (lub niewolnicę), obowiązany jest nie tylko zwrócić właścicielowi tego niewolnika (lub niewolnicę), lecz ponadto dać jako odszkodowanie jeszcze jednego niewolnika (lub niewolnicę). W art. 50 przetrzymywanie zbiegłych niewolników i zbłąkanych zwierząt (wołów i osłów) jest uznane za równoznaczne z kradzieżą. Art. 50, podobnie jak art. 40, nie jest opatrzony sankcją. Prawdopodobnie odpowiednie sankcje dotyczące kradzieży były przewidziane w Esznunnie w nie pisanym prawie zwyczajowym. Trzeba także podkreślić, że redakcja art. 50 na tabl. A wydaje się starsza; w tekście tego artykułu na tabl. B nastąpiło ograniczenie prawa ścigania przez „pałac” poza murami miasta Esznunny wszystkich zbiegłych niewolników i poszukiwania zbłąkanych zwierząt tylko do ścigania zbiegłych niewolników i poszukiwania zbłąkanych zwierząt należących do „pałacu” lub muszkena. Wprowadzony został ponadto siedmiodniowy bądź miesięczny termin przetrzymywania niewolników lub zwierząt, którego nie było w tekście na tabl. A. Na poparcie twierdzenia dotyczącego tekstu art. 50 na tabl. A można przytoczyć fakt, że art. 51 i 52, które na obu tabliczkach są identyczne, dotyczą wszystkich zbiegłych niewolników. Zbiegły z Esznunny niewolnik, po schwytaniu odprowadzony do pana przez posłańca, będzie nosić więzy ze sznura lub łańcucha i zostanie napiętnowany⁶⁵. Niewolnikom napiętnowanym i noszącym więzy nie wolno było wychodzić poza mury miasta Esznunny bez zgody pana (art. 51).

Odpowiedzialność właściciela za szkody wyrządzone przez należące do niego zwierzęta (woły i psy) oraz jego niewolników regulują art. 53—57. Art. 53 zawiera postanowienie, że w wypadku zabicia wołu przez innego wołu poszkodowany właściciel otrzymuje jako odszkodowanie połowę ceny wołu, który wyrządził szkodę i połowę wartości zabitego wołu⁶⁶. Art. 54—57 dotyczą wypadków spowodowania śmierci obywatela lub niewolnika przez bodliwego wołu lub złego psa. Odpowiedzialność właściciela niebezpiecznych zwierząt ma miejsce wówczas, gdy ten właściciel mimo ostrzeżenia go przez władze miejskie (*bābtum*=„władze bramy”, tj. rada starszych) nie przedsięwziął należytych środków w celu zapobieżenia ewentualnym wypadkom śmiertelnym. Kara za tego rodzaju niedbalstwo uzależniona była od tego, czy zabity został

⁶⁴ Por. art. 15 K. U., art. 12—13 K. L. oraz § 15—20 K. H. Zob. Klima, BiOr XIV, 3—4, s. 170.

⁶⁵ Szlechter sądzi, że jest tutaj mowa o tatuażu. Zob. AOr XVII, 2, s. 406 i n.

⁶⁶ Por. Exodus 21, 35 i 21, 36.

obywatel czy też niewolnik. W pierwszym wypadku wynosiła ona 40 sykli srebra, w drugim — 15 sykli srebra⁶⁷.

Podobnie właściciel domu, jeśli mimo ostrzeżenia przez „władze bramy” nie wzmocnił walącego się muru i dopuścił do katastrofy, w której poniósł śmierć wolny człowiek, ponosił karę przewidzianą w rozporządzeniu królewskim (*simdat szarrim*); mogła być ona nawet karą śmierci⁶⁸.

Jeśli chodzi o dokładne ustalenie treści art. 59, regulującego kwestię rozwodu z prawną małżonką, która urodziła mężowi dzieci, istnieją wśród asyriologów znaczne różnice poglądów. Jedni sądzą, iż ten przepis dotyczy rozwodzącego się małżonka, inni zaś, że drugiej żony⁶⁹. W niniejszym tłumaczeniu zastosowano lekcję proponowaną przez J. Klimę⁷⁰.

Art. 60, z którego zachowało się jedynie kilka słów, dotyczy jak się wydaje, wypadku niedbałego strzeżenia domu obywatela⁷¹.

VI

Zbiór praw z Esznunny jest najstarszym ze znanych nam akkadyjskich zbiorów prawnych. Analiza tego pomnika prawnego, starszego od Kodeksu Hammurabiego, pozwala dostrzec uderzające podobieństwo znacznej liczby przepisów zbioru esznuńskiego do odpowiednich przepisów tego kodeksu. Ponadto można stwierdzić, że te przepisy esznuńskie, które nie mają odpowiednika w Kodeksie Hammurabiego, oparte są na zasadach podobnych do stosowanych w tym kodeksie⁷². Powstaje więc pytanie, czy te podobieństwa nie są świadectwem zapożyczeń poczynionych przez prawodawcę babilońskiego? Wydaje się, że na to pytanie należy dać odpowiedź negatywną. Przede wszystkim, nawet w wypadkach największego podobieństwa przepisów, redakcja ich w Kodeksie Hammurabiego znacznie się różni od redakcji w zbiorze esznuńskim i żaden z przepisów znajdujących się w tym zbiorze nie został dosłownie powtórzony w Kodeksie Hammurabiego.

Podobieństwa, o których mowa, doprowadzają do wniosku, że w drugim tysiącleciu południowa Mezopotamia stanowiła jednolity obszar kulturalny, na którym istniało wiele wspólnych zasad prawa zwyczajowego oraz wspólna tradycja pisanego prawa przekazywana przez szkoły pi-

⁶⁷ Por. Exodus 21, 29 i n. oraz § 251 i 252 K. H.

⁶⁸ Zob. Szlechter, o. c., s. 122.

⁶⁹ Zob. Szlechter, o. c., s. 52 i n.

⁷⁰ Zob. BiOr XIV, 3—4, s. 170—171. Zdaniem Klimy omawiany przepis wprowadza zasadę, że w tym wypadku rozwód i drugie małżeństwo są nieważne.

⁷¹ Zob. v. Soden, AOR XVII, 2, s. 373.

⁷² Zob. Diver i Miles, o. c., s. 9; Miles i Gurney, o. c., s. 178.

sarskie⁷³. Wspólne normy zwyczajowego prawa były w znacznym stopniu prawem pisanym, bowiem władcy państw mezopotamskich uważali za swój obowiązek publikowanie zbiorów norm prawnych obowiązujących w ich państwach⁷⁴. Należy więc raczej przypuszczać, że prawodawca babiloński nie dokonywał zapożyczeń ze zbioru esznuńskiego, zaś podobieństwo niektórych przepisów Kodeksu Hammurabiego do przepisów esznuńskich wynika stąd, że zarówno jedno, jak i drugie były oparte na zbiorach prawnych sąsiadujących miast-państw⁷⁵.

Omawiany zbiór pozwala stwierdzić, że w zasadzie struktura społeczna Esznunny była analogiczna do struktury społeczeństwa babilońskiego w czasach Hammurabiego⁷⁶. To samo można powiedzieć o strukturze gospodarczej państwa esznuńskiego. Zaznaczyć jednak należy, iż obraz struktury społecznej i gospodarczej, jaki można nakreślić na podstawie przepisów esznuńskich jest bardzo fragmentaryczny, bowiem w zbiorze esznuńskim brakuje wielu ważnych szczegółów.

Znaczenie zbioru z Esznunny polega więc głównie na tym, że dostarcza on cennego materiału do badania ewolucji prawa akkadyjskiego i przez porównanie z innymi źródłami praw klinowych umożliwia w znacznym stopniu uściślenie badań krytycznych nad źródłami i tekstem Kodeksu Hammurabiego⁷⁷.

Cezary Kunderewicz (Łódź)

LE RECUEIL DES LOIS D'ESNUNNA

Résumé

L'auteur qui publia déjà des traductions et des commentaires des inscriptions historiques d'Urukagina (voir *Czasopismo Prawno-Historyczne* XVI/1), du Code d'Ur-Nammu (voir *ibidem* X/2) et du Code de Lipit-Ištar (voir *ibidem* XI/2) nous donne cette fois-ci une traduction et commentaire du recueil des lois d'Ešnunna, plus ancien que le Code de Hammurabi. En préparant la traduction polonaise du recueil des lois d'Ešnunna, l'auteur a profité des résultats de la critique philologique de ce texte; delà vient que sa traduction des certaines lois diffère beaucoup des traductions que nous possédons (voir l'art 2, 9, 14, 19, 20, 22, 25, 27, 28, 37, 46, 48, 45, 59). Quant au caractère du susdit recueil l'auteur partage l'opinion que les tablettes A et B contenant les lois d'Ešnunna sont des copies distinctes de quelques deux extraits d'un recueil officiel de lois en vigueur à Ešnunna ainsi que d'autres documents. Ces copies devaient servir comme recueils d'exemples pour les écoles de scribes, qui transmettaient de génération en génération la tra-

⁷³ Zob. Miles i Gurney, o. c., s. 179.

⁷⁴ Zob. Driver i Miles, o. c., s. 9.

⁷⁵ Zob. Driver i Miles, o. c., s. 11.

⁷⁶ Zob. Klíma, AOr XVI, 3—4, s. 332.

⁷⁷ Zob. Klíma, AOr XVI, 3—4, s. 326; M. San Nicolo, SDHI XV, s. 32.

dition commune du droit écrit, déjà bien établie dans le Sud de la Mésopotamie au deuxième millénaire avant J. C. Le tableau de la structure sociale et économique d'Ešnunna qu'on peut tracer grâce aux dispositions contenues dans ce recueil est très fragmentaire, car il manque de bien de détails importants. On peut uniquement exprimer l'opinion que la structure sociale et économique d'Ešnunna était en principe analogique à celle que présente le Code de Hammurabi. L'importance donc du recueil des lois d'Ešnunna c'est surtout qu'il livre un précieux matériel pour l'étude de l'évolution du droit akkadien et permet d'approfondir des études critiques concernant le Code de Hammurabi.

